

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Β' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΕΥΘΥΜΙΟΣ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

**ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ
ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ
ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ***

Αντικείμενο της παρούσης μελέτης είναι μια σειρά δεκαέξι ανυπόγραφων φορητών εικόνων του Διονυσίου του εκ Φουρνά και του εργαστηρίου του, τις οποίες εντοπίσαμε σωζόμενες στον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου της πόλεως των Σερρών (εικ. 1). Πρόκειται για πέντε δεσποτικές εικόνες μεγάλων διαστάσεων: του αγίου Νικολάου (εικ. 19), του αγίου Αθανασίου (εικ. 21), του αγίου Αντωνίου (εικ. 18), της αγίας Μαρίνας (εικ. 17) και του αγίου Γεωργίου (εικ. 22), όπως και για δώδεκα εικόνες επιστυλίου Μεγάλης Δείσεως, μικρών διαστάσεων, με τους δώδεκα αποστόλους (εικ. 2). Οι παραπάνω εικόνες, πλην της αγίας Μαρίνας, βρίσκονται στο σημερινό νεώτερο τέμπλο του ναού, ενώ η εικόνα της αγίας Μαρίνας είναι τοποθετημένη σε προσκυνητάριο στο νάρθηκα. Μια άλλη εικόνα του αγίου Βασιλείου, εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης, αλλά προέρχεται, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Στράτη, από τον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου¹. Αντίθετα ο Παπαγεωργίου² αναφέρει ότι η εικόνα του αγίου Βασιλείου προέρχεται από ομώνυμο με την εικόνα ναό, που ήταν κτισμένος πλησίον του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου, αλλά είναι άγνωστος ο χρόνος καταστροφής του.

Οι εικόνες αυτές, όπως σημειώνει και ο Στράτης, οι οποίες το 1924 βρίσκονταν στον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου, διασώθηκαν από τον εμπρησμό των Βουλγάρων το 1913 και τη νέα εισβολή τους κατά το 1916/18, καθόσον ο ναός δεν πυρπολήθηκε. Φωτογραφίες των εικόνων του αγίου Αντωνίου, του αγίου Αθανασίου, του αγίου Νικολάου και της αγίας Μαρίνας έχουν δημοσιευθεί από τον πρωτοπρεσβύτερο Παναγιώτη Κουτσίδα³. Ο πρωτοπρεσβύτερος, στον πολύτιμο και χρήσιμο οδηγό για τον

* Η ανακοίνωση πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Μακεδονικά* 38 (2009) 97-107, εικ. 1-35, απ' όπου αναδημοσιεύεται με συμπληρώσεις.

1. Ε. Στράτη, «Διασωθείσαι χριστιανικά αρχαιότητες Σερρών», *ΑΧΑΕ*, περ. Β', τ. Α' (1924) 56. Οι διαστάσεις της εικόνας, οι οποίες είναι οι αυτές με των άλλων εικόνων επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία του Στράτη, βλ. σ. 4.

2. Π. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου*, Θεσσαλονίκη ²1988, σσ. 29-30.

3. Πρωτ. Π. Κουτσίδα, *Ο ιερός ναός των Αγίων Μαρίνας και Αντωνίου Σερρών*,

ναό των Αγίων Μαρίνας και Αντωνίου, αναφέρει ότι οι εικόνες αυτές είναι μεταγενέστερες των άλλων εικόνων του τέμπλου, δηλαδή του Χριστού, της αγίας Μαρίνας και της Παναγίας, οι οποίες χρονολογούνται στα 1827 και 1832 και είναι έργα του ζωγράφου Κυριαζή από τον Αίνο της Ανατολικής Θράκης⁴. Επομένως, θεωρεί εσφαλμένα ότι οι εικόνες, τις οποίες εμείς αποδίδουμε στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά, είναι μεταγενέστερες του 1832.

Η εικόνα, επίσης, του αγίου Βασιλείου (105x63,5 εκ.), που βρίσκεται σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Μητροπόλεως, δημοσιεύεται στον σχετικό κατάλογο⁵. Η εικόνα αυτή χρονολογείται σωστά στις αρχές του 18ου αι., αλλά δεν συνδέεται με τη δραστηριότητα κανενός επωνύμου ζωγράφου της περιόδου.

Ειδικότερα, οι εικόνες της Μεγάλης Δείσεως (εικ. 3-14) του τέμπλου του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου, μια σύνθεση εσχατολογικού χαρακτήρα, που εισάγεται ως συστατικό στοιχείο του τέμπλου από τον 10^ο αι. και καθιερώνεται από τον 12^ο αι., συγκροτούν ένα σύνολο δώδεκα εικόνων στις οποίες εικονίζονται οι δώδεκα απόστολοι⁶. Από τη σύνθεση λείπουν ο Χριστός, η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος. Τα τρία αυτά πρόσωπα απαρτίζουν, όπως είναι γνωστό, το κεντρικό θέμα της Δείσεως, όπου ο Χριστός εικονίζεται μετωπικά, ενώ η Παναγία και ο Πρόδρομος τον πλαισιώνουν εκατέρωθεν, δεόμενοι, σε στάση τριών τετάρτων.

Οι δώδεκα απόστολοι διατάσσονται σε δύο ομάδες οι οποίες ανά έξι, πλαισιώναν το κεντρικό θέμα της Δείσεως, η οποία, όπως είπαμε, δεν σώζεται. Αριστερά της Δείσεως, εικονίζονται ο απόστολος Πέτρος (εικ. 3), ο Ιωάννης ο Θεολόγος (εικ. 4), ο Λουκάς (εικ. 5), ο Ιάκωβος (εικ. 6), ο Θωμάς (εικ. 7) και ο Ανδρέας (εικ. 8), ενώ από δεξιά ο απόστολος Παύλος (εικ. 9), ο Ματθαίος (εικ. 10), ο Μάρκος (εικ. 11), ο Βαρθολομαίος (εικ. 12), ο Σίμων (εικ. 13) και ο Φίλιππος (εικ. 14). Οι απόστολοι εικονίζονται σε προτομή με στροφή του σώματος προς το κεντρικό θέμα της Δείσεως, πλην του αποστόλου Ανδρέα, ο οποίος εικονίζεται μετωπικά. Οι επικεφαλής των δύο ομάδων των αποστόλων, Πέτρος και Παύλος, κρατούν αντίστοιχα ανοιχτό, ενεπίγραφο κώδικα και κλειστό ειλητάριο, ενώ οι τέσσερις ευαγγελιστές, ανοιχτούς κώδικες ευαγγελίου. Οι λοιποί απόστολοι κρατούν κλειστά ειλητάρια, ενώ με το δεξί, εφόσον είναι ελεύθερο, ευλογούν.

Σέρρες 2002, σσ. 41,43,44,45,55.

4. Για το ζωγράφο αυτόν, βλ. Μ. Χατζηδάκη-Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση*, τ. 2, Αθήνα 1997, σ. 130.

5. Ι. Γκερέκου-Α. Κανλή, *Θησαυροί της Ι. Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης. Το Εκκλησιαστικό Μουσείο*, Σέρρες 1998, αρ. 17, σσ. 44-45.

6. Τις σωζόμενες εικόνες στο τέμπλο του ναού μου τις υπόδειξε ο κ. Γιώργος Φουστέρης, θεολόγος και διδάκτορας βυζαντινής αρχαιολογίας, τον οποίο και ευχαριστώ. Ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Αλέξανδρο Αναγνωστόπουλο, θεολόγο και υποψήφιο διδάκτορα, για τη φωτογράφιση των εικόνων που παρουσιάζουμε.

Από εικονογραφική άποψη, οι απόστολοι ακολουθούν καθιερωμένους τύπους. Ειδικότερα οι τρεις ευαγγελιστές, πλην του Λουκά, εικονίζονται να κρατούν ανοιχτούς κώδικες, ενώ οι λοιποί απόστολοι απεικονίζονται με κλειστά ειλητάρια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση του αποστόλου Λουκά, τη στιγμή που ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας βρεφοκρατούσας. Η απεικόνιση του αποστόλου Λουκά ως ζωγράφου της Θεοτόκου, ο οποίος, στο Μηνολόγιο του Βασιλείου του Β΄, αναφέρεται ως «ιατρός την τέχνην και ζωγράφος», απορρέει από την παράδοση της Εκκλησίας⁷. Την παράδοση αυτή έχει καταγράψει την τρίτη δεκαετία του 18^{ου} αι. ο Διονύσιος από τον Φουρνά των Αγράφων, ο οποίος μάλιστα τον χαρακτηρίζει ως εισηγητή της ζωγραφικής φορητών εικόνων και πρότυπο όλων των βυζαντινών ζωγράφων⁸.

Ο χαρακτηρισμός, λοιπόν, από την παράδοση της Εκκλησίας του ευαγγελιστή Λουκά, ως του πρώτου ζωγράφου ο οποίος απεικόνισε τον ενσαρκωμένο Χριστό με τη Θεοτόκο, συνέβαλε σε απεικονίσεις του ίδιου τη στιγμή που ζωγραφίζει την Παναγία με το βρέφος. Μια από τις πρώτες απεικονίσεις του συγκεκριμένου θέματος στη βυζαντινή ζωγραφική, απαντά στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αι. στο Mateice (1348-1352) της μεσαιωνικής Σερβίας⁹. Ωστόσο, το θέμα αυτό καθιερώνεται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, τόσο σε τοιχογραφίες, όσο και σε φορητές εικόνες¹⁰.

Από καλλιτεχνική άποψη, οι μορφές των αποστόλων της Μεγάλης Δείσεως, που έχουν έντονο σωματικό πλάτος και όγκο και πρόσωπα σαρκώδη που στηρίζονται σε στιβαρό λαϊμό, έχουν ως πρότυπα μορφές από τον ναό του Πρωτάτου (γύρω στα 1290). Έτσι, οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, οι οποίοι είναι στραμμένοι προς το κέντρο της σύνθεσης της Δείσεως, εικονίζονται σε προτομή, κρατώντας μισάνοιχτο ειλητάριο ο Πέτρος και ένα σύνολο κλειστών ειληταρίων ο Παύλος, ως συγγραφέας των επιστολών. Στην

7. Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά M. Bacci, *Il penello dell'Evangelista. Storia delle immagini sacre attribuite a san Luca*, Pisa 1998. Μ. Σιώτου, *Ιστορία και θεολογία των ιερών εικόνων*, Αθήνα 2^η 1994, σ. 81 κ.ε. M. Bacci, «Με τον χρωστήρα του ευαγγελιστή Λουκά», *Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 2000, σ. 82 (στο εξής: *Μήτηρ Θεού*).

8. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (επιμ.), εν Αγία Πετρούπολη 1909, σσ. 1, 5.

9. R. Hamman-Mac Lean-H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum 14. Jahrhundert*, Giessen 1963, εικ. στη σ. 107. Bacci, *Μήτηρ Θεού*, ό.π., σ. 89 σημ. 19^ο για παλαιότερα παραδείγματα του εικονογραφικού αυτού θέματος, βλ. D. Klein, *Lucas als Maler der Maria. Ikonographie der Lucas-Madonna*, Αμβούργο 1933, σσ. 36-61 και Ν. Χατζηδάκη, «Ο Ευαγγελιστής Λουκάς ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας», *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης*, Ηράκλειο 1990, σ. 120.

10. Βλ. σχετικά παραδείγματα Χατζηδάκη, ό.π., σσ. 120-122. Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, σσ. 138-139. Α. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 2^η 2001, σσ. 120-122.

εικονογραφία, στον τύπο της μορφής και στον τρόπο απόδοσης του σώματος και του προσώπου, έχουν τα παράλληλα τους στις ομώνυμες μορφές του Πρωτάτου (εικ. 15,16)¹¹. Επίσης, ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (εικ. 4) και ο απόστολος Λουκάς (εικ. 5), -παρά το γεγονός ότι ακολουθούν διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους από αυτούς του Πρωτάτου- στο σαρκωμένο, αυλακωμένο από τις ρυτίδες πρόσωπο, με το εύρος του σωματικού όγκου, παραπέμπουν και πάλι στον ζωγράφο του Πρωτάτου και μάλιστα στις αντίστοιχες μορφές των αποστόλων¹².

Στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά και στο εργαστήριό του αποδίδουμε, όπως είπαμε, άλλες έξι εικόνες μεγάλων διαστάσεων, την εικόνα της αγίας Μαρίνης (100x63 εκ.) (εικ. 17), την εικόνα του αγίου Νικολάου (100x68 εκ.) (εικ. 19), την εικόνα του αγίου Αντωνίου (100x68 εκ.) (εικ. 18), την εικόνα του αγίου Βασιλείου (100x64 εκ.) (εικ. 20), την εικόνα του αγίου Αθανασίου (100x68 εκ.) (εικ. 21) και την εικόνα του αγίου Γεωργίου (εικ. 22).

Στην εικόνα της αγίας Μαρίνας (εικ. 17), η αγία εικονίζεται σε προτομή μετωπικά, κρατώντας τον σταυρό του μαρτυρίου. Στον τύπο του προσώπου, που είναι πλατύ και εύσαρκο, και στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, ο καλλιτέχνης έχει υπόψη του το πρόσωπο της ένθρονης Παναγίας του Πρωτάτου¹³.

Στην εικόνα του αγίου Νικολάου (εικ. 19), ο άγιος εικονίζεται σε προτομή, μετωπικά, ενδεδυμένος με την αρχιερατική ενδυμασία. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατάει κλειστό κώδικα. Τον πλαισιώνουν ο Χριστός και η Παναγία, οι οποίοι εικονίζονται στο ύψος των ώμων του αγίου μικρογραφικά, κρατώντας κλειστό κώδικα και μαφόριο αντίστοιχα. Από καλλιτεχνική άποψη, ο άγιος Νικόλαος με το πλατύ, εύρωστο σώμα, το φυσιογνωμικό τύπο με το σκαμμένο από την πνευματική άσκηση πρόσωπο και την ένταση του βλέμματος, έχει ως άμεσο πρότυπο τον άγιο Νικόλαο του Πρωτάτου¹⁴.

Στην εικόνα του αγίου Αντωνίου (εικ. 18), ο άγιος φέρει αργυρά επένδυση του 19ου αι., που αφήνει ακάλυπτο μόνο το πρόσωπο. Εικονίζεται σε προτομή, μετωπικά, κρατώντας στο αριστερό χέρι ανοιχτό ειλητάριο, ενώ με το δεξί ευλογεί. Τα προσωπογραφικά και τεχνικά χαρακτηριστικά, στην απόδοση του προσώπου με τη γραμμική φωτοσκίαση, στη διαγραφή των επί μέρους όγκων και ρυτίδων και την ένταση του βλέμματος παραπέμπουν και πάλι σε μορφές από τον ναό του Πρωτάτου, όπως είναι ο άγιος Ιωάννης

11. Ε. Ν. Τσιγαρίδα, «Μανουήλ Πανσέληνος ο κορυφαίος ζωγράφος της εποχής των Παλαιολόγων», *Μανουήλ Πανσέληνος εκ του ιερού ναού του Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003, εικ. 83, 84.

12. *Ο.π.*, εικ. 30, 33, 34.

13. *Ο.π.*, εικ. 93.

14. *Ο.π.*, εικ. 99, 100.

ο Δαμασκηνός και ο άγιος Εφραίμ ο Σύρος¹⁵.

Στην εικόνα του αγίου Βασιλείου (εικ. 20), ο άγιος εικονίζεται στηθαίος, μετωπικός, ενδεδυμένος την ιερατική ενδυμασία. Με το αριστερό χέρι κρατάει κλειστό κώδικα, ενώ με το δεξί ευλογεί. Το πλατύ, ρωμαλέο σώμα και τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, εξαιρουμένης της μακριάς γενειάδας, παραπέμπουν και πάλι σε μορφές από τον ναό του Πρωτάτου, όπως είναι ο άγιος Γεώργιος ο Δεκαπολίτης¹⁶.

Στην εικόνα του αγίου Αθανασίου (εικ. 21), ο άγιος εικονίζεται στηθαίος, μετωπικός, ενδεδυμένος με ιερατική ενδυμασία. Με το αριστερό χέρι κρατάει κλειστό κώδικα, ενώ με το δεξί ευλογεί. Το σώμα του, όπως και στους προηγούμενους αγίους, είναι εύρωστο με εντυπωσιακό πλάτος, ενώ το πρόσωπο με την πλατιά γενειάδα, αποδίδεται με τεχνική που ακολουθεί πιστά τρόπους οικείους στη ζωγραφική του Πανσέληνου, στο ναό του Πρωτάτου¹⁷.

Από τις Σέρρες προέρχεται, πιθανότατα, και μια εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (119X81εκ.), που βρίσκεται σήμερα στην Εθνική Πινακοθήκη - Κρύπτη του ναού του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι στη Σόφια (εικ. 23)¹⁸. Η εικόνα αυτή χρονολογείται στον 18ο αι., χωρίς όμως να συνδέεται με το έργο του Διονυσίου. Ωστόσο, μετά από προσεκτική εξέτασή της, έχουμε τη γνώμη ότι αυτή παρουσιάζει στενή εικονογραφική και καλλιτεχνική συνάφεια με άλλες εικόνες του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, που φιλοτέχνησε ο Διονύσιος από τον Φουρνά ή αποδίδονται σ' αυτόν και σώζονται στο Κουτλουμουσιανό Κελλί του Τίμιου Προδρόμου στις Καρυές (1711)¹⁹, στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου (1722)²⁰, στη Μονή Ζωγράφου²¹, στον ναό της Μεταμορφώσεως στον Φουρνά των Αγράφων (1737)²² και στο

15. Τσιγαρίδα, *ό.π.*, εικ. 129, 132.

16. *Ο.π.*, εικ. 105.

17. *Ο.π.*, εικ. 99, 100, 142.

18. *National Art Gallery. Old Bulgarian Art Collection. The Crypt*, Sofia 1999, αρ. 25.

19. Α. Ξυγγόπουλου, «Τέσσερις φορητές εικόνες του Διονυσίου», *Ελληνικά* 10 (1938/2) 278 (στο εξής: «Τέσσερις φορητές εικόνες»). Γ. Κακαβά, «Το τέμπλο του παρεκκλησίου του Τίμιου Προδρόμου στο κελλί του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Καρυές», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 184, εικ. 1, 3. Ιερομόναχος Αναστάσιος, *Ιερόν Κουτλουμουσιανόν Κελλίον Τίμιου Προδρόμου*, Καρυές, Άγιον Όρος 1996, σ. 28 (έγχρωμη εικόνα του αγίου Ιωάννου Προδρόμου). *Post Byzantium: The Greek Renaissance*, Athens 2002, σ. 20.

20. Ε. Ν. Τσιγαρίδα, «Άγνωστες φορητές εικόνες του Φράγκου Κατελάνου και του Διονυσίου του εκ Φουρνά στο Άγιον Όρος», *Μακεδόνικα* 29 (1994) 401.

21. Μ. Επεν, *Mount Athos. Zograf Monastery*, Sofia 1994, εικ. 427, όπου δημοσιεύεται έγχρωμη φωτογραφία της εικόνας. Ο Επεν τη χρονολογεί λανθασμένα στον 17ο αι. και, συνεπώς, δεν τη συνδέει με την καλλιτεχνική δραστηριότητα του Διονυσίου.

22. Ξυγγόπουλου, «Τέσσερις φορητές εικόνες», *ό.π.*, σ. 4, εικ. 3.

Βυζαντινό Μουσείο της Αρχιεπισκοπής στη Λευκωσία της Κύπρου²³.

Έτσι, η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, που σήμερα βρίσκεται στην Κρύπτη του ναού του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι στη Σόφια, έχουμε τη γνώμη ότι είναι αναμφισβήτητα έργο του Διονυσίου του εκ Φουρνά. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, να βρισκόταν αρχικά σε ναό της πόλεως των Σερρών απ' όπου εκλάπη από τους Βουλγάρους το 1913 ή 1917. Ωστόσο, η περίπτωση, η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, που βρίσκεται στη Σόφια, να ανήκει στο ίδιο σύνολο με τις εικόνες που παρουσιάζουμε πρέπει, μάλλον, να αποκλειστεί λόγω διαφοράς στις διαστάσεις. Η εικόνα του αγίου Ιωάννου Προδρόμου στη Σόφια έχει διαστάσεις 119x81 εκ., ενώ οι διαστάσεις των εικόνων που σώζονται στον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου κυμαίνονται από 100x63 εκ. έως 100x68 εκ.

Η τάση επιστροφής, που έχει επισημανθεί στις εικόνες του ναού των Αγίων Μαρίνας και Αντωνίου, και αντιγραφής του έργου του ζωγράφου Πανσελήνου είναι συνειδητή, καθώς μαρτυρείται σε χειρόγραφα που περιέχουν ανώνυμες «ερμηνείες της ζωγραφικής», εγχειρίδια δηλαδή που περιέχουν πρακτικές οδηγίες γύρω από την τεχνική της ζωγραφικής. Στις ερμηνείες αυτές, βρίσκει κανείς συχνά την προτροπή προς τους μαθητευόμενους αγιογράφους να αναζητήσουν «εκ του περίφημου Μανουήλ του Πανσελήνου τινά αρχέτυπα» και «να κοπιάσουν εις αυτά ικανόν καιρόν».

Στις αρχές του 18ου αι., επώνυμος εκφραστής, αντιπροσωπευτικός προς την κατεύθυνση αυτή ζωγράφος, είναι ο αγιορείτης ιερομόναχος Διονύσιος από το χωριό Φουρνά των Αγράφων²⁴. Ο Διονύσιος έχοντας υπόψη παλαι-

23. Πρόκειται για αδημοσίευτη εικόνα την οποία αποδίδουμε στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά. Η φωτογραφία της εικόνας οφείλεται στον εκλεκτό συνάδελφο Αθανάσιο Παπαγεωργίου, τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ.

24. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαρά, «Θεοφάνους του εξ Αγράφων. Βίος Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Ελληνικά* 10 (1937-1938) 249 κ.ε. Α. Ευγγόπουλου, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήναι 1957, σσ. 292-296 (στο εξής: *Σχεδίασμα*). Α. Ευγγόπουλου, «Διονύσιος από τον Φουρνά», *Νέα Εστία* 74 (1963) 227-230. Μ. Χατζηδάκη, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση*, τ. 1, Αθήνα 1987, σσ. 105-106, 276, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Γενικά για το θέμα της επιστροφής κατά τον 18^ο αι. στη ζωγραφική του 13^{ου}-14^{ου} αι., βλ. Ε. Ν. Τσιγαρίδα, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης και το κίνημα επιστροφής του 18^{ου} αι. στην παράδοση της τέχνης της "Μακεδόνικης Σχολής"», *ΚΖ Δημήτρια, ΣΤ' Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Β'»*, *Ιερά Μονή Βλατάδων 9-11 Νοεμβρίου 1992*, Θεσ/νίκη, Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσ/νίκης, 1994, σσ. 315-368, εικ. 1-41 (στο εξής: «Οι τοιχογραφίες»). Ε. Κυριακούδη, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος το 18^ο αι.: Αισθητικές αναζητήσεις και τεχνοτροπικά ρεύματα», *Θεσσαλονικέων πόλις* 4 (2001) 143-190. Ε. Ν. Τσιγαρίδα, «Καλλιτεχνικές τάσεις στην τέχνη των φορητών εικόνων του 18^{ου}-19^{ου} αι. στο Άγιον Όρος», *Πρακτικά Συμποσίου «Ζητήματα Μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη μνήμη τον Μανόλη Χατζηδάκη»*, Αθήνα 2002, σσ. 321-323 (στο εξής: «Καλλιτεχνικές τάσεις»). Γ. Κακαβά, «Λεύκωμα ζωγραφικών έργων του Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Διονύσιος ο εκ Φουρνά και το έργο*

ότερα εγχειρίδια ζωγραφικής, συνέθεσε ανάμεσα στα 1728-1733, με τη βοήθεια του λόγιου μαθητού του, του αγιογράφου και ιερομόναχου Κυρίλλου Φωτεινού από τη Χίο, ένα εγχειρίδιο αγιογραφίας, τη γνωστή *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, που εξέδωσε στα 1909 ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς²⁵. Η *Ερμηνεία* του Διονυσίου περιέχει οδηγίες τεχνικού και εικονογραφικού περιεχομένου, που έχουν ληφθεί από παλαιότερα εγχειρίδια, εμπλουτισμένη με εκτενείς περιγραφές των σκηνών της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, μαρτυριών αγίων κ.ά.

Στην *Ερμηνεία* που συνέθεσε ο Διονύσιος συμβουλεύει τους υποψηφίους μαθητές στην τέχνη της αγιογραφίας και τους παρακινεί να μιμηθούν, και να αντιγράψουν το έργο του Πανσέληνου. Χαρακτηριστικά σημειώνει²⁶ *κάμε καὶ σὺ καθὼς καὶ ἡμεῖς καὶ ἰδὲς μετὰ ταῦτα νὰ εὗρης ἐκ τοῦ περιφήμου Μανουὴλ τοῦ Πανσελήνου τινὰ ἀρχέτυπα καὶ κοπίασε εἰς αὐτὰ ἱκανὸν καιρὸν, σχεδιάζοντας μὲ τὸν τρόπον ὁποῦ θέλομεν σὲ ἐρμηνεύσει παρὲμπροσθεν, ἕως οὗ νὰ καταλάβῃς τὰ μέτρα τούτου καὶ σχήματα. Ἐπειτα ὕπαγε εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ εἰκονισθείσας ἐκκλησίας νὰ ἐβγάλης ἀντίβολα, καθὼς θέλομεν σὲ ἐρμηνεύσει.*

Ο ίδιος, μάλιστα, αναφερόμενος στον εαυτό του, λέγει ότι έμαθε την τέχνη της ζωγραφικής στο Άγιον Όρος, σπουδάζοντας παιδιόθεν καὶ μιμούμενος κατὰ τὸ δυνατόν μοι τὸν ἐκ Θεσσαλονίκης δίκην σελήνης λάμπαντα κὺρ Μανουὴλ τὸν Πανσέληνον ἀπὸ τε τὰς εἰκονισθείσας παρ' αὐτοῦ ἱερὰς εἰκόνας τε καὶ περικαλλεῖς ναοὺς ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ ὄρει τοῦ Ἄθω ὅστις (ὁ Πανσέληνος) καὶ λάμπων ποτὲ εἰς τὴν ζωγραφικὴν ταύτην ἐπιστήμην ὡσὰν ἡ χρυσολαμπροκίνητος σελήνη ὑπερηκόντισε καὶ κατεκάλυψε μὲ τὴν θαυμαστὴν τέχνην του ὅλους τοὺς παλαιοὺς καὶ νέους ζωγράφους, ὡς τὸν δείχνουσι σαφέστατα αἱ ἐν τοίχοις καὶ πίναξιν ὑπ' αὐτοῦ εἰκονισθεῖσαι εἰκόνες²⁷.

Ο Διονύσιος ως αγιογράφος, ακολουθώντας πιστά τις παραπάνω οδηγίες, μας άφησε ένα σημαντικό αριθμό φορητών εικόνων που σώζονται στο Κελλί του Τιμίου Προδρόμου στις Καρυές²⁸, όπου και εμόνασε, στο Πρω-

τον, 250 έτη από την εκδημία τον, (Καρπενήσι 1996), Αθήνα 2003, σσ. 607-641 (στο εξής: «Λεύκωμα ζωγραφικών έργων»).

25. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *ό.π.*, σ. 6 σημ. 24. Βλ. επίσης, Ξυγγόπουλου, *Σχεδιάσμα*, *ό.π.*, σσ. 300-305.

26. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *ό.π.*, σ. 6.

27. *Ο.π.*, σ. 3.

28. Βλ. στην παρούσα μελέτη σ. 101 σημ. 19.

τάτο²⁹, στη Μονή Κουτλουμουσίου³⁰, στη Μονή Καρακάλλου³¹, στη Μονή Αγίου Παύλου³², στη Μονή Δοχειαρίου³³, στη Μονή Ζωγράφου³⁴, στην Κύπρο³⁵, στο Μουσείο της Κρύπτης του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι στη Σόφια³⁶, στον Φουρνά των Αγράφων³⁷, στο Μουσείο Κανελλοπούλου Αθη-

29. Στο Πρωτάτο έχουν εντοπιστεί δύο εικόνες, του Χριστού Παντοκράτορα και της Παναγίας Οδηγήτριας, Τσιγαρίδα, «Οι τοιχογραφίες» *ό.π.*, σ. 366, εικ. 41. *Κειμήλια Πρωτάτου*, τ. Β', Άγιον Όρος 2004, σσ. 283-286.

30. Στη Μονή Κουτλουμουσίου σώζονται δύο εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά, του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά και το εργαστήριό του. Έγχρωμη απεικόνιση, βλ. *Ορθοδοξία-Ελληνισμός. Πορεία στην τρίτη χιλιετία*, τ. Β', Άγιον Όρος, Έκδοση Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου, 1996, πίν. στις σσ. 134, 135.

31. Στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου σώζονται τέσσερις εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά, οι ακόλουθες: η Σύναξη των αποστόλων, ο Χριστός Παντοκράτωρ, η Παναγία Οδηγήτρια και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, βλ. Τσιγαρίδα, «Καλλιτεχνικές τάσεις», *ό.π.*, σσ. 322-323. Μάλιστα, η εικόνα της Συνάξεως των δώδεκα αποστόλων είναι ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου του εκ Φουρνά, χρονολογημένο στα 1722 (*χειρ εντελούς Διονυσίου ιερομόναχου του εξ Αγράφων*). Επίσης, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος και στο Σκευοφυλάκιο της Μονής έχουμε εντοπίσει άλλες τέσσερις εικόνες που μπορούν να αποδοθούν στον Διονύσιο εκ Φουρνά και το εργαστήριό του. Πρόκειται για την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα της Παναγίας Οδηγήτριας στο παρεκκλήσιο και για τις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα και του Ιωάννη του Προδρόμου σε προτομή στο Σκευοφυλάκιο.

32. Στη Μονή Αγίου Παύλου τρεις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα, της Παναγίας Οδηγήτριας και της Σταυρώσεως αποδίδονται στον Διονύσιο εκ Φουρνά ή πιθανότατα στο εργαστήριό του, Μ. Βασιλάκη, «Εικόνες 18^{ου}-19^{ου} αι.», *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου*, Άγιον Όρος 1998, σσ. 155-163, εικ. 82, 83, 84. *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Helsinki 2005, A.28, A. 29, σσ. 71-72 (E. N. Tsigaridas).

33. Στη Μονή Δοχειαρίου μια εικόνα της Παναγίας Γοργοεπηκούου του 1726 έχουμε τη γνώμη ότι είναι έργο του Διονυσίου του Φουρνά. Ιερομονάχου Φιλόθεου Δοχειαρίτη, «Η θαυματουργική εικόνα της Παναγίας Γοργοεπηκούου», *Παρουσία Ι. Μονής Λόχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001, σ. 200, εικ. 3.

34. Στη Μονή Ζωγράφου έχουμε εντοπίσει μια εικόνα του Ιωάννου του Προδρόμου, η οποία έχουμε τη γνώμη ότι αποδίδεται στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά, βλ. Επον, *ό.π.*, εικ. 427. Η εικόνα αυτή χρονολογείται λανθασμένα από τον Επεν στον 17^ο αι.

35. Βλ. *ό.π.*, σημ. 23.

36. Βλ. *ό.π.*, σημ. 18.

37. Στο ναό της Μεταμορφώσεως του Φουρνά των Αγράφων Ευρυτανίας σώζονται τέσσερις ενυπόγραφες εικόνες του Διονυσίου του 1733-1737, προερχόμενες από το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής, οι ακόλουθες: Ιησούς Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, Ζωοδόχος Πηγή, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, απόστολοι Πέτρος και Παύλος, βλ. Ξυγγόπουλου, «Τέσσερις φορητές εικόνες», *ό.π.*, σσ. 1-7, εικ. 1-4. Άλλες τέσσερις εικόνες εκ των οποίων τρεις σώζονται στον ναό της Μεταμορφώσεως στον Φουρνά (Ιησούς Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) και μια στους Δομιανούς Ευρυτανίας (Κοίμηση Θεοτόκου) αποδίδονται στον Διονύσιο, βλ. Κακαβά, «Λεύκωμα ζωγραφικών έργων», *ό.π.*, σ. 611. Μπορούμε, επίσης, να προσθέσουμε στα αποδιδόμενα έργα του Διονυσίου δύο εικόνες του Εκκλησιαστικού Μουσείου Ρεντίνας, μια

νών³⁸ κ.ά.

Στην καλλιτεχνική δραστηριότητα του Διονυσίου και μελών του εργαστηρίου του, εντάσσουμε και τις εικόνες που παρουσιάσαμε. Ειδικότερα, οι φυσιογνωμικοί τύποι και οι καλλιτεχνικοί τρόποι των εικόνων του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου παρουσιάζουν στενή συγγένεια με ενυπόγραφες εικόνες του Διονυσίου, όπως είναι η εικόνα των Δώδεκα αποστόλων στη Μονή Καρακάλλου, έργο του 1722, και η οποία, όπως είδαμε, εντάσσεται σ' ένα μεγαλύτερο σύνολο φορητών εικόνων του ίδιου καλλιτέχνη που σώζονται στη Μονή.

Έτσι, από τις εικόνες της Μεγάλης Δείσεως, η εικόνα του αγίου Ανδρέου (εικ. 8, 24) στον φυσιογνωμικό τύπο, στον τρόπο αποδόσεως του προσώπου και στο εκφραζόμενο αυστηρό ήθος παρουσιάζει έντονη σχέση με τον απόστολο Ανδρέα (εικ. 25) από την εικόνα των Δώδεκα αποστόλων της Μονής Καρακάλλου. Ωστόσο, ο απόστολος Πέτρος (εικ. 26, 27), όπως και ο Ανδρέας, ο Θωμάς (εικ. 28, 29), ο Λουκάς (εικ. 30, 31) κ.ά. από τη Μεγάλη Δείση του ναού, παρά τον κοινό φυσιογνωμικό τύπο, εμφανίζονται γραμμικότεροι στην τεχνική εκτέλεση, με διαφορετική χρωματική κλίμακα στα ρούχα και ποιοτικά κατώτεροι, συγκριτικά με τις ομώνυμες μορφές από την εικόνα των αγίων αποστόλων της Μονής Καρακάλλου.

Μάλιστα, σε ορισμένες εικόνες της Μεγάλης Δείσεως, όπως του αποστόλου Παύλου (εικ. 32, 33), του αποστόλου Ματθαίου (εικ. 34-35), του αποστόλου Σίμωνα (εικ. 13), ο ανώνυμος καλλιτέχνης στον φυσιογνωμικό τύπο, στα τεχνικά χαρακτηριστικά και στην καλλιτεχνική ποιότητα, διαφοροποιείται ριζικά από τις αντίστοιχες μορφές της εικόνας της Μονής Καρακάλλου³⁹.

Η σύγκριση των αποστόλων της Μεγάλης Δείσεως με τους αποστόλους της ενυπόγραφης εικόνας του Διονυσίου της Μονής Καρακάλλου, δείχνουν ότι οι εικόνες της Μεγάλης Δείσεως εντάσσονται στο εργαστήριο του Διονυσίου, αλλά είναι καλλιτεχνικά άνισες. Φαίνεται, μάλιστα, ότι έχουν εκτελεστεί από δύο καλλιτέχνες του εργαστηρίου, ανισοβαρούς καλλιτεχνικού επιπέδου. Ο ίδιος ο Διονύσιος, έχουμε τη γνώμη, ότι εξετέλεσε μόνο τις δεσποτικές εικόνες του ναού, δηλαδή τις εικόνες της αγίας Μαρίνας, του αγίου Νικολάου, του αγίου Αθανασίου, του αγίου Αντωνίου, του αγίου Βασιλείου και του αγίου Γεωργίου.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι εικόνες του ναού των Αγίων Μαρίνης και Αντωνίου, που παρουσιάσαμε, είναι έργο του ιερομόναχου και ζωγράφου Διονυσίου από τον Φουρνά των Αγράφων και των συ-

κεφαλή του Χριστού και ένα Άγιο Μανδήλιο (:). Κακαβά, *αυτ.*

38. Μια εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα του Μουσείου Κανελλοπούλου αποδίδεται επίσης στον Διονύσιο, βλ. Κακαβά, «Λεύκωμα ζωγραφικών έργων», *ό.π.*, σ. 611.

39. Η διαπίστωση αυτή ισχύει, εφόσον βέβαια οι εικόνες αυτές στο πρόσωπο δεν έχουν δεχτεί νεώτερη επιζωγράφηση.

νεργατών του, και έχουμε τη γνώμη ότι χρονολογούνται την περίοδο 1722-1734, δηλαδή μετά τη φιλοτέχνηση των εικόνων της Μονής Καρακάλλου το 1722 και πριν από την αναχώρηση του Διονυσίου από τον Άγιον Όρος το 1734. Από απόψεως τέχνης, κατατάσσονται σε ένα καλλιτεχνικό ρεύμα που εμφανίζεται στις αρχές του 18^{ου} αι. στο Άγιον Όρος. Στο ρεύμα αυτό, αναγνωρίζεται η τάση επιστροφής σε τύπους και τρόπους της ζωγραφικής του τέλους του 13^{ου} αι. και των αρχών του 14^{ου} αι. και κυρίως στη ζωγραφική του Πανσέληνου, στο πρόσωπο του οποίου η παράδοση προσγράφει όλη σχεδόν τη μνημειακή ζωγραφική του 14^{ου} αι. που σώζεται στο Άγιον Όρος.

Το φαινόμενο αυτό της επιστροφής, που εμφανίζεται και σε άλλες μορφές της μεταβυζαντινής τέχνης του 18^{ου} αι., επισημαίνεται όχι μόνο στη μνημειακή ζωγραφική, αλλά και σε φορητές εικόνες με προτίμηση στις απεικονίσεις του Χριστού, της Παναγίας, του αγίου Νικολάου, του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου κ.ά. Γνωστοί, επώνυμοι εκφραστές της καλλιτεχνικής αυτής τάσης στο πρώτο τέταρτο του 18^{ου} αι., είναι ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά και ο Δαβίδ από τη Σελενίτζα, ενώ πρόσφατα, βάσει επιγραφικών στοιχείων, συνδέσαμε τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου της Μονής Βατοπαιδίου με τον άγνωστο μέχρι τώρα, αλλά κορυφαίο καλλιτέχνη, τον Κοσμά από τη νήσο Λήμνο⁴⁰.

Η κίνηση αυτή, που εμφανίζεται στον χώρο του Αγίου Όρους, με βάση τα αποτελέσματα της μέχρι τώρα έρευνας, βρίσκει περιορισμένη απήχηση σε εκτός του Αγίου Όρους περιοχές. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι, τα ζωγραφικά εκτός του Αγίου Όρους σύνολα της καλλιτεχνικής αυτής τάσης, έχουν εντοπισθεί σε μεγάλα, κυρίως, αστικά κέντρα της Μακεδονίας, όπως στη Θεσσαλονίκη, την Καστοριά, καθώς και τη Μοσχόπολη της σημερινής Αλβανίας. Με τη μελέτη μας αυτή, ο χώρος εμφάνισης του καλλιτεχνικού αυτού ρεύματος επεκτείνεται και στην πόλη των Σερρών.

Ο γεωγραφικός περιορισμός του καλλιτεχνικού αυτού φαινομένου στο χώρο του Αγίου Όρους και σε ναούς μεγάλων αστικών κέντρων της Μακεδονίας και της σημερινής Αλβανίας, οφείλεται πιθανότητα στη λογικότητα των ζωγράφων και συνεπώς στον λόγιο χαρακτήρα της ζωγραφικής, που απευθύνεται σε μορφωμένο κύκλο αστών, κληρικών και μοναχών.

40. Ε. Ν. Τσιγαρίδα, «Περί της μη σωζόμενης κτητορικής επιγραφής του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου της Μονής Βατοπαιδίου», *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντ. Μουρίκη*, Αθήνα 2003, σσ. 863-868, εικ. 1-4.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μέσα στο 2006 δημοσιεύθηκαν δύο νέες μελέτες, με τις οποίες δημοσιοποιούνται έργα του Διονυσίου στο Άγιον Όρος και την Κύπρο, ορισμένα εκ των οποίων αναφέρονται στην παρούσα μελέτη. Ο μοναχός Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης δημοσίευσε επτά άγνωστες εικόνες σωζόμενες στη Σκήτη των Καυσοκαλυβίων του Αγίου Όρους. Από τις εικόνες αυτές, τρεις εικόνες, του Χριστού Παντοκράτορος, της Παναγίας Οδηγήτριας και του Ιωάννου του Θεολόγου, στην Καυσοκαλυβίτικη Καλύβη του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Άγιον Όρος, τρεις άλλες εικόνες της Φιλοξενίας του Αβραάμ, του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας σώζονται στον Κοιμητηριακό ναό της Σκήτης των Καυσοκαλυβίων, ενώ μια εικόνα της Βαΐοφόρου απόκειται στην Εικονοθήκη του Κυριακού των Καυσοκαλυβίων, βλ. σχετικά Μοναχός Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης, «Μεταβυζαντινή τέχνη στη Σκήτη Κουσοκαλυβίων», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου, «Άγιον Όρος. Πνευματικότητα και Ορθοδοξία - Τέχνη»*, Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 2006, σσ. 347-350, εικ. 19, 20, 22, 24, 26, 27, 28.

Η Αγγελική Στρατή, σε δημοσίευσμά της, αποδίδει την εικόνα του αγίου Βασιλείου, που εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Σερρών, αλλά όπως είπαμε, προέρχεται από τον ναό της Αγίας Μαρίνας και Αγίου Αντωνίου Σερρών στον Διονύσιο από τον Φουρνά (βλ. στην παρούσα μελέτη σσ. 98, 101, εικ. 20). Δημοσιεύει, επίσης, δύο εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα και της Παναγίας Οδηγήτριας σωζόμενες στο Παρεκκλήσιο του Ιωάννου του Θεολόγου στη Μονή Καρακάλλου (βλ. στην παρούσα μελέτη σ. 104, σημ. 31): βλ. σχετικά Α. Στρατή, «Άγνωστες φορητές εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Σέρρες και στο Άγιον Όρος», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 363-365, εικ. 1-4.

Πρόσφατα δημοσιεύθηκε και η εικόνα του Ιωάννου του Προδρομού του Βυζαντινού Μουσείου του Ιδρύματος του αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄ στη Λευκωσία, την οποία αποδώσαμε στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά, βλ. σχετικά: *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain, Κατάλογος Έκθεσης*, Helsinki 2006, σ. 243, αρ. 1.77.

Επίσης, το 2011, δημοσιεύθηκαν ένδεκα εικόνες και ένα επιστύλιο Μεγάλης Δεήσεως με δεκατέσσερα εικονίδια του Διονυσίου του εκ Φουρνά, οι οποίες απόκεινται στην μονή Καρακάλλου, βλ. Ε. Ν. Τσιγαρίδα, «Εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά», στο *Εικόνες Ιεράς Μονής Καρακάλλου*, Άγιον Όρος 2011, σσ. 199-246, εικ. 97-127.

ABSTRACT

EFTHIMIOS N. TSIGARIDAS

PORTABLE ICONS BY DIONYSIOS OF FOURNAS IN SERRES

The hieromonk Dionysios of Fournas in the Agrafa, who was born c.1670, was the theoretical exponent of the artistic trend that returned to the art of the Palaiologoi. Between 1728 and 1733 he also wrote the Painter's Manual and was at the same time working as a painter both of murals and of portable icons.

The subject of this paper is a number of unsigned portable icons by Dionysios of Fournas which have been located on the templon of the Church of St Marina and St Antony in Serres. Specifically, they are four large icons of St Nicolas, St Athanasios, St Antony, and St Marina, and twelve epistyle icons of the Great Deesis with twelve apostles.

An icon of St Basil, which is displayed in the Ecclesiastical Museum of the Diocese of Serres, belongs to the same group and is the work of the same artist.

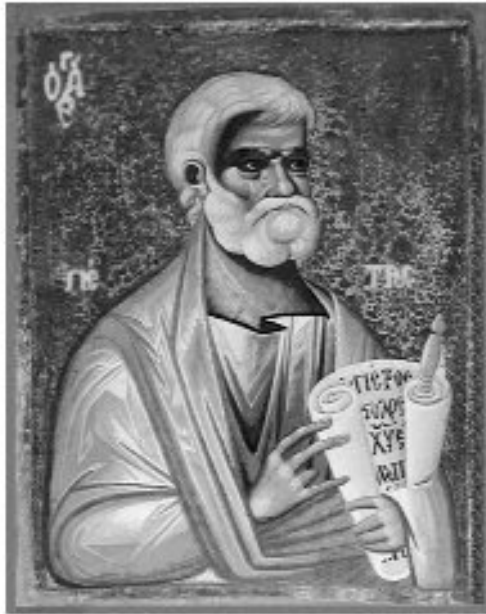
These icons, which are ascribed on the basis of artistic criteria to Dionysios of Fournas, were painted in the first quarter of the 18th century and represent the artistic trend that sought to return to, and copy, the art of the supreme painter of the Palaiologan era, Manuel Panselinos, who painted the frescoes in the Church of the Protaton (c.1290) at Karyes on Mount Athos.

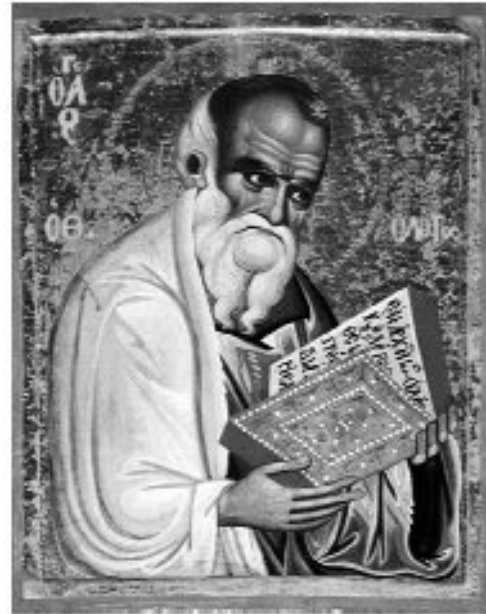
Εικ. 1. Ο ναός της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

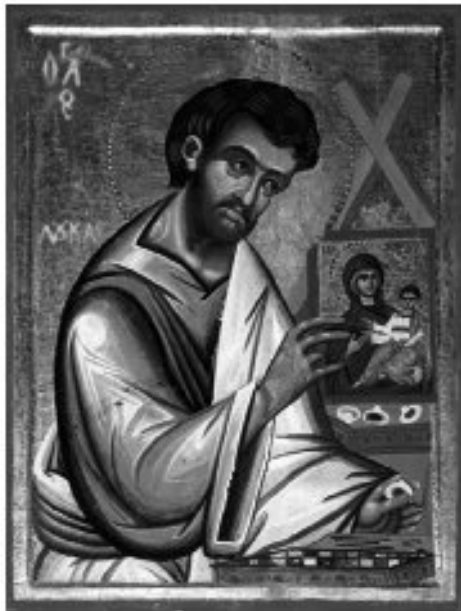
Εικ. 2. Το νεώτερο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου με τις εικόνες του επιστολίου της Μεγάλης Δεήσεως.

Εικ. 3. Ο απόστολος Πέτρος από το επιστόλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 4. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος από το επιστόλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 5. Ο ευαγγελιστής Λουκάς από το επιστόλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 6. Ο απόστολος Ιάκωβος από το επιστόλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 7. Ο απόστολος Θωμάς από το επιστόλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 8. Ο απόστολος Ανδρέας από το επιστόλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 9. Ο απόστολος Παύλος από το επιστόλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

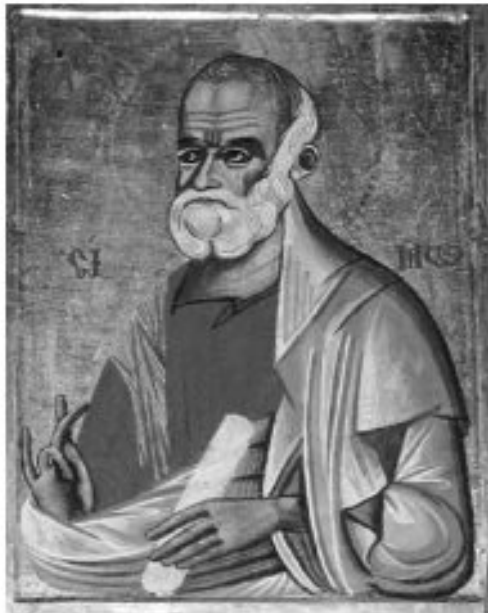
Εικ. 10. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος από το επιστόλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 11. Ο ευαγγελιστής Μάρκος από το επιστόλαιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 12. Ο απόστολος Βαρθολομαίος από το επιστόλαιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 13. Ο απόστολος Σύμωας από το επιστόλαιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 14. Ο απόστολος Φίλιππος από το επιστόλαιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 15. Ο απόστολος Πέτρος από το ναό του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος.

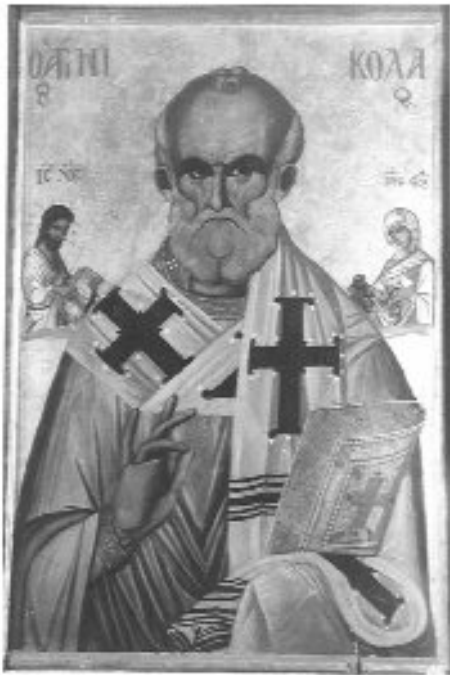
Εικ. 16. Ο απόστολος Παύλος από το ναό του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος.

Εικ. 17. Η αγία Μαρίνα σε προσκυνητήριο στο ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 18. Ο άγιος Αντώνιος στο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου (λεπτομέρεια).

Εικ. 19. Ο άγιος Νικόλαος στο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Εικ. 20. Ο άγιος Βασίλειος στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Σεργίων.

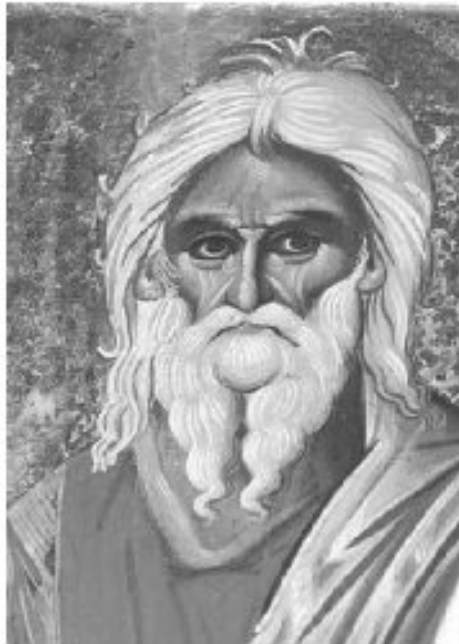
Εικ. 21. Ο άγιος Αθανάσιος στο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

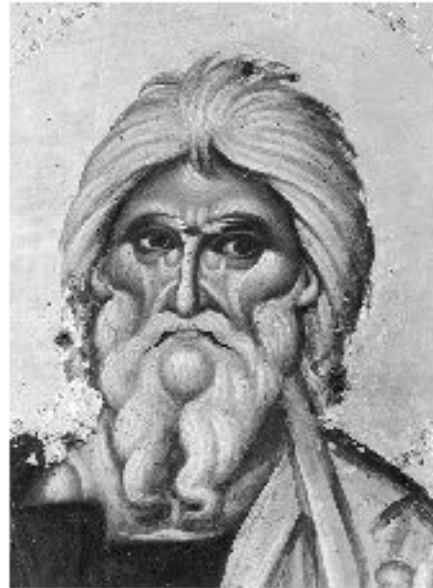
Εικ. 22. Ο άγιος Γεώργιος στο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

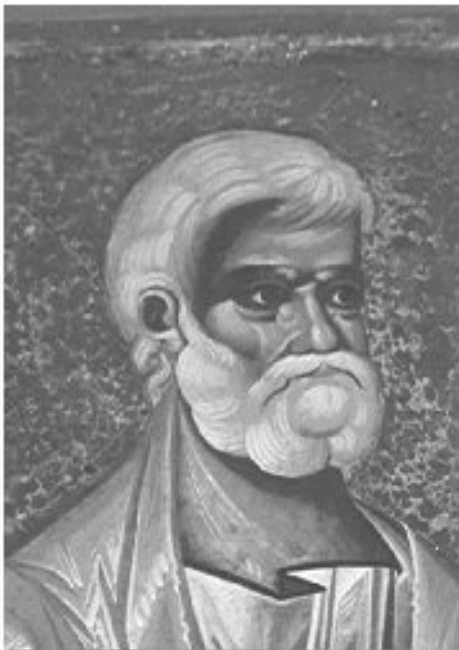
Εικ. 23. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στην Κρύπτη του ναού
του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι στη Σόφια.

Εικ. 24. Απόστολος Ανδρέας (λεπτομέρεια της εικ. 8).

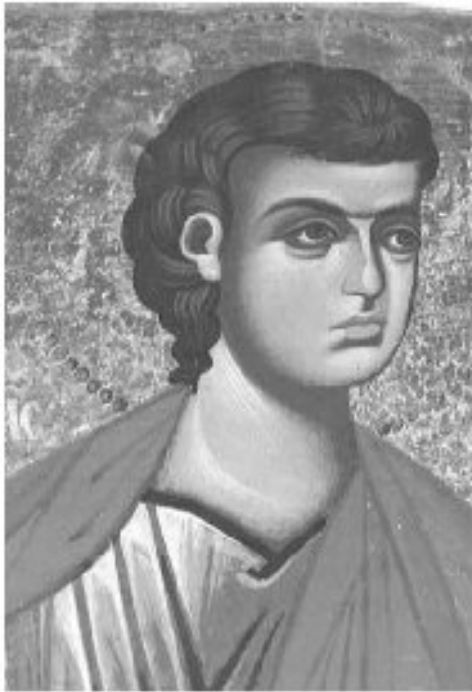
Εικ. 25. Απόστολος Ανδρέας (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα Αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου στα 1722).

Εικ. 26. Ο απόστολος Πέτρος (λεπτομέρεια της εικ. 3).

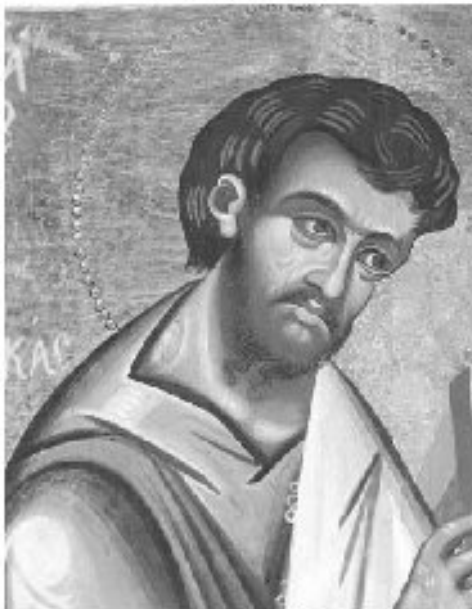
Εικ. 27. Απόστολος Πέτρος (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα Αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου στα 1722).

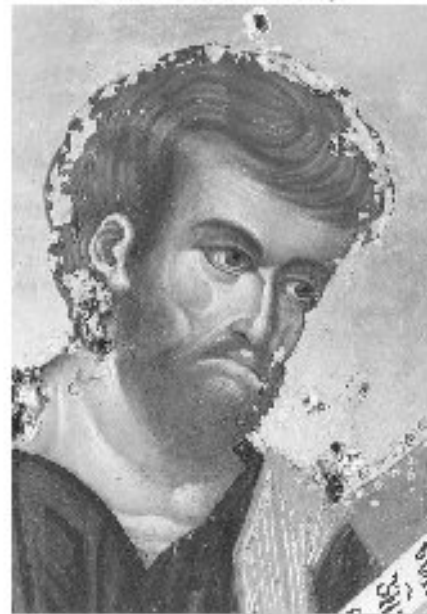
Εικ. 28. Ο απόστολος Θωμάς (λεπτομέρεια της εικ. 7).

Εικ. 29. Απόστολος Πέτρος (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα Αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου στα 1722).

Εικ. 30. Ο ευαγγελιστής Λουκάς (λεπτομέρεια της εικ. 5).

Εικ. 31. Ευαγγελιστής Λουκάς (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα Αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου στα 1722).

Εικ. 32. Ο απόστολος Παύλος (λεπτομέρεια της εικ. 9).

Εικ. 33. Απόστολος Παύλος (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα Αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου στα 1722).

Εικ. 34. Ευαγγελιστής Ματθαίος (λεπτομέρεια της εικ. 10).

Εικ. 35. Ευαγγελιστής Ματθαίος (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα Αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου στα 1722).

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9